

ҰЛТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ТІЛ БАСТЫ ЭТНОСТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ: ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ**LANGUAGE IS THE ETHNIC VALUE OF THE FORMATION OF A NATION: THE PERIOD OF THE FORMATION OF THE TÜRKIC LANGUAGES****Gulmira Kalibaevna ABDIRASILOVA**

Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University

Damezhan Adilkhanovna SADYKOVA

Senior Lecturer, Master of Natural Sciences, Kazakhstan / Almaty

*****

АННОТАЦИЯ

Түйіндеме

Мақалада тіл - этностық өзіндік сананы туғызады да этностың даралануына, тұтастануына алып келетіндігі сөз болады. Этностық өзіндік сана этностық қауымдастықты сақтап, дамытады. Қауымдастықтың басқаларға ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі бар екенін көрсетеді. Ұлттың қалыптасуында тіл басты этностық құндылық. Қоғамда болатын саяси тартыстар, өзгерістер, әртүрлі шиеленістер, өтпелі кезеңдер тұсында халықтың есін жинайтын, сыртқы күштерден қорғанатын ең соңғы ұясы – ұлт. Тіл – ұлттың ең бірінші, ең қасиетті сипаты, халықтың ғасырлар бойы жинаған рухани қазынасының жиынтығы. Тіл мен ұлт – біртұтас.

Жеке түркі тілдерінің қалыптасу дәуірлері әр түрлі. Олардың кейбіреулері ерте қалыптасып, өз іргесін басқалардан бұрынырақ алыстатқан болса, енді біреулері ортақ тіл қауымынан соңғы дәуірлерде (XIV-XVI ғас.) ғана бөлініп шыққан. Бұған түрлі жағдайлар, әсіресе сол халықтың экономикалық жағдайлары себеп болған. Кей халықтардың этникалық құрамы әр түрлі болып келсе, кейбіреулері бір тұтас, бірыңғай болады. Бұл жағдайдың да тілдің қалыптасуына, тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, сақталуына ықпалы бар. Түрколог ғалымдар түркі тілдерінің даму кезеңдерін белгілі кезеңдерге бөліп, әр кезеңнің өзіндік ерекшелігін анықтауға әрекет етіп келеді. Мақалада Н.А. Баскаков түркі тілдерін дамуы мен қалыптасуына байланысты бөлген кезеңдері қарастырылады.

Тірек сөздер: ұлт, тіл, этностық құндылық, түркі тілдері, Көне түркі, сөздік қор, грамматикалық құрылым, ру, тайпа.

ABSTRACT

The article speaks about the language - the loss of ethnic self-consciousness, which leads to the individualization of the ethnos. Ethnic identity conserves and develops ethnic communities. It shows that the community has its own unique nature. Language is a key ethnic element in the formation of the nation. The nation's political clashes, changes, various conflicts, the nation's last nest to protect people from the external forces during the transitional periods. Language is the first and most sacred character of the nation, a collection of spiritual treasures that people have accumulated over the centuries. Language and nationality are all united.

The periods of formation of separate Turkic languages are different. Some of them have been formed early and have settled their foundations farther away from others, while others have been separated from the common language in the latter times (XIV-XVI centuries). This was due to various circumstances, especially those caused by economic conditions of the population. The ethnic composition of some nations is different, while others are uniform, uniform. This situation also influences the formation of language, the appearance and preservation of language features. Turkologist scientists are trying to determine the stages of development of the Turkic languages and to identify the specific features of each period. In the article NA. Baskakov's views on the development and formation of Turkic languages are discussed.

Key Words: nationality, language, ethnicity, Turkic languages, ancient Turkic, vocabulary, grammatical structure, tribe, tribe.

Тіл - қауымдасқан адамдардың бір-бірімен пікірлесу, өзара түсінісу қажетінен туатын қоғамдық құбылыс. Ол - қоғам бар жерде ғана пайда болады да, сол қоғамның қалыптасуымен, дамуымен тығыз байланыста, берік бірлікте дамиды. Адам қоғамының жабайы топтасудан күрделі бірлікке қарай дамитыны сияқты, оның тілі де сол қоғамдық бірліктердің атымен ру тілі, тайпа тілі, халық тілі, ұлт тілі деп аталып, сөз құрамы шағын, дыбыстық, грамматикалық жүйелері жетілмеген, қарапайым тілден сөздік құрамы бай, дыбыстық жүйелері жетілген, оралымды тілге қарай күрделене дамиды.

Дыбысты тіл атаулының қай-қайсысында болса да болатын бұл заңдылық түркі тілдеріне де тән. Түркі халқының алғашқы рулық бірліктен қазіргі заманғы ұлттық бірлікке қарай дамығаны сияқты оның тілі де өте шағын рулық тілден қазіргі жетілген ұлттық тілге, жазба тілге қарай өрлей, ілгерілей дамыған. Тіл дамуының қоғам дамуымен айтылғандай бірлігі болғандықтан, түркі тілдерінің қалыптасу, даму тарихы сол тілдің иесі, соны қолданушы түркі халықтарының даму тарихымен бірлікте қаралады.

Тілдің қоғам мен халық өміріндегі ролін анықтаумен айналысушы ғалымдар өз еңбектерінде тіл мен оны қолдаушы халық тарихы арасында тығыз байланыстың болатындығы туралы үнемі айтып отырады. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіндегі грамматикалық құрылысы жетілмеген тілдер қоғамның дамуына сәйкес дами бастайды. Тайпа тайпалық одаққа, одан тайпалық бірлестікке, тайпалық бірлестіктен халыққа, халықтан ұлтқа айналады. Мұның өзі бір күннің немесе бір жылдың, тіпті бір дәуірдің ішінде жүзеге аса бермейтін құбылыс. Оған мыңдаған жылдар, сан ғасырлар керек болады. Тіл де осы құбылысқа сәйкес дамиды. Халық дамуының әр сатысы тіл дамуының әрбір деңгейімен сабақтасып отырады. Сондықтан тілдің даму дәуірлерін халықтың даму процесінен тыс қарастыруға болмайды.

Ұлан байтақ территорияны мекендеп келе жатқан түркі халықтарының тілін ғылыми тұрғыдан зерттеу тым әріден басталмаса да белгілі тарихы бар. Тарихи-әлеуметтік себептерге байланысты жазу-сызу дәстүрінің барлық дәуірлерде, барлық аймақтарда бірдей дами алмауы түркі халықтарының әдеби үлгілері тілінің жүйелі хатқа түсіріліп, ғылыми тұрғыдан толық анықталмай келуінің басты себебі болды.

Көне түркілердің адамзат тарихындағы рөлі ерекше болғандығына бүгінде ешкім қарсылық білдірмейді. Өкінішке орай, әлемдік өркениетте өзінің анық ізін қалдырған түркі халықтарының тарихы әлі күнге толық жазылмай отыр. Ал халықтың тарихы оның тілінің тарихымен тығыз байланыста болып келетінін ескерсек, түркі халықтарының тарихы олардың тілінің тарихымен де сабақтасып жатады деген сөз.

Түркі халықтары және олардың тілдері қазіргі сатысына дамудың сан қилы белестерінен асу нәтижесінде жеткен. Сол ұзақ та бұралаң замандар бойында олар бір-бірінен алыстап бөлшектенудің, қосылып бірігудің талай қиянкескі өткелдерінен өткен. Қазіргі түркі тілдерінің арасында сатылай байланыс, бір-біріне іліктестігі сақталған. Мысалы, қазақ тілі дыбыстар жүйесі жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да, сөздік құрамы жағынан да қарақалпақ пен ноғай тілдеріне жақын. Сондықтан да Н.А.Баскаков осы үш тілді түркі тілінің қыпшақ-ноғай тобына қосқан.

«Бұл үш тіл басқа түркі тілдеріне қарағанда татар, башқұрт тілдерімен жақынырақ. Татар, башқұрт тілдері де өзара жақын тілдер. Ал қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтары Ноғай ордасынан бөлініп шығып, өз алдарына XIV-XV ғасырларда халық болып қалыптасқаны белгілі. Сатылай байланыс көне дәуірге жақындаған сайын қанатын кеңірек жайып, бірнеше тайпалар одағын қамти береді. Егер Орта Азия халықтары мен Қавказдағы түркі тілдес халықтар бір кездерде түркі тілдерінің батыс хун тобын құрағандығын еске алсақ, басқа дәлелдің керегі болмас»[1;65].

Жеке түркі тілдерінің қалыптасу дәуірлері әр түрлі. Олардың кейбіреулері ерте қалыптасып, өз іргесін басқалардан бұрынырақ алыстатқан болса, енді біреулері ортақ тіл қауымынан соңғы дәуірлерде (XIV-XVI ғас.) ғана бөлініп шыққан. Бұған түрлі жағдайлар, әсіресе сол халықтың экономикалық жағдайлары себеп болған. Мәселен, ұзақ уақыт көшіп жүрген, мал шаруашылығын кәсіп еткен халықтарда тайпалық тілдердегі ала-құлалықтар тез жойылса (мысалы, қазақ тілі), жермен байланысты, егін шаруашылығын кәсіп еткен (мысалы, өзбек) халықтар тілінде ұзақ уақыт сақталынған. Кей халықтардың этникалық құрамы әр түрлі болып келсе, кейбіреулері бір тұтас, бірыңғай болады. Бұл жағдайдың да тілдің қалыптасуына, тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, сақталуына ықпалы бар.

Түрколог ғалымдар түркі тілдерінің даму кезеңдерін белгілі кезеңдерге бөліп, әр кезеңнің өзіндік ерекшелігін анықтауға әрекет етіп келеді. Мысалы, Н. А. Баскаков түркі тілдерін дамуы мен қалыптасуына қарай 6 кезеңге бөлген:

- 1) Алтай дәуірі,
- 2) Хун дәуірі (V ғасырға дейін),
- 3) Көне түркі дәуірі (V-X ғасыр),
- 4) Орта түркі дәуірі, немесе негізгі түркі тайпаларының дамуы мен қалыптасу дәуірі (X-XV ғ. ғ.),
- 5) Жаңа түркі дәуірі немесе түркі халықтарының қалыптасуы мен даму дәуірі (XV-XX ғ. ғ.),
- 6) Ең жаңа дәуір, немесе түркі тілдерінің Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі даму дәуірі»[1;87].

Н.А.Баскаковтың бұл пікірін ғалымдардың көбі қолдайды, бірақ онымен келіспеушілер де жоқ емес. Мәселен, біраз ғалымдар түркі тілдерінің алтай дәуірін мойындамайды. Алайда біз түркі тілдерінің қалыптасуын Н.А.Баскаковтың дәуірлеуіне сүйене қарастырамыз.

Түркі тілдес халықтар, этникалық топтар түркі халықтары деген ортақ атаумен аталады. Соңғы мәліметтерге қарағанда, түркі тілдес халықтар саны 30 шақты. Олардың жалпы саны жүз миллионнан астам. Тараған аймақтары жағынан алғанда, ТМД-да 50 миллиондай, қалғандары біздің елімізден тысқары елдерде, Түркияда, Қытайда, Монғолияда, Батыс Европада, Африкада, Америкада, Австралияда тұрады. Одақ көлемінде түркі халықтары сан жағынан алғанда славяндардан кейінгі екінші орынға ие.

Белгілі демограф М.Тәтімовтің 1993 жылы жарық көрген «Қазақ әлемі» еңбегіне берілген деректерге сүйенсек, бігінгі танда дүние жүзінде 133 миллионнан астам түркі тектес халықтар өмір сүруде [2;87].

Қоныс ыңғайы жақтан алғанда түркі тілдері төмендегідей аймақтарға бөлінеді:

1. Орта Азия мен Қазақстанда – қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ, ұйғыр тілдері.
2. Кавказда – әзербайжан, құмак, қарашай, черкес, трухман (Ставрополь өлкесінде), ноғай тілдері.
3. Повольяда, Оралда – татар, башқұрт, Чуваш тілдері.
4. Сібірде – тува, якут, алтай, хакас, шор, чулым / Обқа құятын өзен атымен аталған тілдер.
5. Литва мен Украинада, Молдавияда, Қырымда – гагауыз, қырым татары, қарайым, қырымчак, урум тілдері тараған.

Туыстық жақтан бір топқа жатқызылғанымен түркі тілдерінің бір-бірімен жақындық дәрежелері бірдей емес олардың ішінде бір-бірінен шамалы ғана өзгешелігі бар,

сөйлеушілері бір-бірін тілмашсыз-ақ түсінісе алатындары да тілмашсыз сөйлесе, түсінісе алмайтындары да бар.

«Ұлттың ұлт болуына бірінші шарт – тіл», – деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, Қазақ хандығы құрылған тұста оған қызмет еткен қазақ тілі де өсіп жетілген болатын. Аз уақытта қыранның қанаты талатын кең даладағы жартылай көшпелі қауымды бір мүдде, бір мақсатқа жұмылдыра алатын құдірет ғасырлар бойы қалыптаса келіп, бір тұтас ұлт тілі ретінде тарих сахнасына шықты. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясында әдеби тілдің дәрежесін білдіретін көркем, айшықты сөз орамдар көптеп кездеседі. Мұның өзі ауызша әдеби тілдің тамыры тым әріде жатқанын көрсетеді. Сонымен қатар, осы әдеби тілдің бір ұшы көне түркі дәуірінен үзілмей келе жатқан түркілік жазба әдеби дәстүрде болса керек.

XIV ғасырда, Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштер тіліндегі қыпшақтық белгілер, қазақы таным-түсінігі көрініп тұрған тұрақты тіркестер, сөз жоқ нақты дәлел бола алады. Мысалы, Қарақалпақтар мен қазақтар, немесе бұл екі халық пен қырғыздар, татарлар өзара сөйлесе, түсінісе алады, бірақ бұл халықтар чуваштармен, болмаса якуттармен ондай қатынас жасай алмайды. Н.А.Аристовтың ертеректе жазған «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» деген еңбегінде айтылатын «Охот теңізінен, Мұзды мұхиттан Адриат теңізіне дейінгі кең байтақ кеңістікті жайлап жатқан 26 миллионға тарта түркілер өз ішінен тек наречислерге ғана бөлінетін бір тілде сөйлейді, Орта-азиялық түркілер якут, осман түрік тілдерін біле алады» деуі дұрыстыққа жата қоймайды.

Орта Азия цивилизациясының бүкіл әлемдік мәні болғандығын, оның жалпы адамдық мәдениеттің, ғылымның, қоғамдық ой-сананың дамуына зор әсер еткенін академик В.Ғафуров пен Л.Мирошников та айтады. Тарихи мәліметтерге қарағанда, түркі халықтары ол баста Орта Азия далаларын мекендеген. Алайда өздерінің көшпенділік тұрмыстарының арқасында олар бірте-бірте біздің заманға дейінгі бірінші ғасырдың өзінде-ақ бүкіл Евразия далаларына, Қытайдан бастап Дунайға дейін тараған. Белгілі ғалым С.П.Толстов Шығыс зерттеушілердің халық аралық XXV конгресінде /1960/ жасаған баяндамасында түріктер біздің жыл санауымыз алдындағы IV ғасырда бұрынғы Хорезмнің негізгі тұрғындары болған дегенді айтады.

Ал түрколог С.Е.Малов біздің заманнан бұрынғы V ғасыр алдында да түркілер қазіргі қоныстап отырған аймақтарын мекендеген. Олардың тілдері жыл санауымыз 5-6 ғасыр бұрын да қазіргідей құрамда, қазіргідегідей қырылымда болған дейді. Сондай-ақ, тарихшылар түркі халықтары ғұн дәуірінен бастап белгілі болған. Ғұн империясы жыл санауымыз алдындағы VII ғасыр мен біздің заманнан V ғасыр арасында өмір сүрген дегенді айтады [3;363]. Мұндай пікірді толық мақұлдауға бола қоймас.

Түркі халықтары о баста бір негізден өрбігенімен, оның этностық құрамы бір текті емес, әр түрлі ру-тайпалардан, тайпалар одағынан тұрған олардың тілдерінде де белгілі өзгешеліктер болған. Түрлі табиғи, әлеуметтік жағдайлармен түркі халықтары өздерінің бұрынғы өмір сүрген Орталық Азия жерінен көшіп, мекен ауыстырып, Қиыр Шығыс пен Дон өзеніне, Қара теңізге дейінгі ұланғайыр өлкеде сапырылысып, жергілікті ру-тайпалармен араласып келгені тарихтан мәлім. Осы араласу кейінірек бөлініп шыққан жеке түркі халықтарының тіліне, этникалық құрамына, тұрмыс-тіршілігіне әсер еткен. Егер тарихи деректерге жүгінсек, бір тайпа елдің бірнеше дербес халықтардың тіліне, этникалық құрамына енгендігін көреміз.

Мысалы, қазақ халқының құрамында қаңлы руы бар. Қаңлылар тек қазақтардың (Ұлы Жүз) құрамында ғана емес, өзбектер мен қарақалпақтардың да, татар мен башқұрттардың да халық ретінде қалыптасуында үлкен роль атқарған, олардың құрамына енген этностық компонент. Өзбек халқының құрамындағы маңғыт тайпасы қарақалпақ халқының құрамында да

кездеседі. О баста монғолдардың бір тобы болған маңғыттар кейін қазақ, башқұрт т.б. түркі тілдес халықтардың құрамына да енгендігі белгілі. Осындай фактілер түркі халықтарының әрқашан да аралас-құралас жасап, өте тығыз байланыста болғандығын көрсетеді [4].

халықтарының көне тарихына қарағанда ертедегі, түркі тілдес ру-тайпалар белгілі бір жүйе бойынша орналасқан. Мысалы, қыпшақ тілдес тайпалар Каспийдің солтүстігі мен қазіргі Қазақстанның солтүстік аудандарын, оғыздар Арал, Каспий және Түркістан мен Жетісу өлкелерін, ал қарлұқтар Шығыс Қазақстан мен қазіргі Қытайдағы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданын алып жатқан өлкені мекендеген. М.Қашғаридың «Диванында» осындай мәліметтер берілген. Сондықтан көне түркі тілінде жазылған ескерткіштердің барлығы дерлік – қазіргі түркі тілдеріне ортақ дүние. Демек, қазіргі тілдердегі көне тұлғаларды орхон-енисей, талас жазуларынан, «Құдатғу білігтен», «Дивани лұғат-ит түрік» т.б. орта ғасыр ескерткіштерінен іздеуге де, өзара салыстыруға әбден болады.

Кейде тарихи ескерткіштерді тіліне қарай белгілі бір халықтың еншісіне беріп, телу бар. Әрине, көне және орта ғасырдағы жазба ескерткіштер белгілі бір тайпаның, тайпалар одағының тілінде жазылуы, белгілі бір диалектіге негізделуі ықтимал. Мысалы, ғасырда өмір сүрген Ю.Баласағұн мен М.Қашғари өз еңбектерін жалпы түркі тілінде, не түркі тілдерінің барлығына ортақ әдеби тілде жазды деуге негіз жоқ. М.Қашғари сөздігінің тілін хақани түркілерінің тілі деп жүр.

Сондай-ақ «Кодекс куманикус» ескерткіші қыпшақ тілінде, Хорезмидің «Махаббат-намесі» қыпшақ-оғыз тіліндерінде жазылған деп көрсету бар. Алайда, бұдан жоғарыдағы жазба ескерткіштердің бәрі бір тілге ғана тән, басқа тілдердің оларға қатысы жоқ деген түсінік тумаса керек. Түркі жазба ескерткіштері неғұрлым көне болса, оларға қазіргі түркі тілдерінің қатыстығы күшейе бермекші. Ескерткіштер хронология жағынан бүгінгі күнге жақындаған сайын, олардың жеке тілдермен туыстығы, сәйкестігі арта түседі.

Түркі тілдерінің қалыптасу және даму жолын бір ізді құбылыс деп есептеуге болады. Түркі халықтарының дамуының әр кезеңі түркі тілдерінің белгілі бір даму поцесіне себепші болып отырады. Түркі тайпаларының қосылуы мен ыдырауы, түркі халықтарының басқа халықтармен қоян-қолтық араласуы кірме тілдің үстемдік құру процесі де тілдік көрініс тауып өз таңбасын қалдырды, дей тұрғанымен, түркілер мұндай қиын кезеңдерді бастан кешірсе де, өздерінің ана тілдерін сақтап қалып, ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. Мысалы, Алтай халқы ұзақ ғасырлар бойы монғолдардың үстемдігінде болса да, өздерінің ана тілін жоғалтқан жоқ [5; 35]. Оған себепші болған да түркі тілдерінің негізінің бір болғандығы деп ойлаймыз.

Түркі тілдерінің негізі бір болғанымен, оларды бір тілдің түрлі варианты деп қарастыруға болмайды. Әр түркі тілінің өзінің ерекшеліктері бар екендігінде дау жоқ. Оның үстіне, ол ерекшеліктерді диалектілік ерекшеліктер деп те есептеуге болмайды. Сондықтан түркі тілдерінің о бастағы негізі мен бүгінгі түркі тілдері арасында мыңдаған ғасырлар, үлкен кезеңнің жатқандығын мойындауымыз керек. Бүгінгі түркі тілдерін көне ғасырлар қойнауында қалыптасқан ата тілмен (негіз) байланыстыру үшін де түркі тілдерінің қалыптасу және даму дәуірлерін белгілеп алған жөн. Демек, түркі тілдерінің даму дәуірлері туралы сұрақ түркітану ғылымының маңызды мәселелерінің бір болып саналады. Түркі

тілдері бір-бірінен онша алшақ емес. Олардың негізгі сөздік қоры мен грамматикалық құрылымының ортақтығы түркі халықтарының бүгінгі таңда да бір-бірімен оңай түсінісуіне негіз болып отыр. Кезінде В.В.Радлов оларды диалектілер деп тегін айтпаса керек. Түркі тілдері арасында басқаларына көп сәйкес келе бермейтіні чуваш және якут тілдері. Сондықтан Н.А.Баскаков бүгінгі түркі тілдерінің негізі өте көне дәуірде қалыптасқан деп есептейді [6; 25]. Түркі тілдерінің жеке

өзіндік ерекшеліктерге ие болуына ол тілдердің басқа халықтар тілдерімен қарым-қатынасқа

түсуі ғана себепші болды деу аз. Ол ерекшеліктердің қалыптасуына халықтар арасындағы мәдени, рухани байланыстар, діни көзқарастар мен ағымдар да белгілі дәрежеде әсерін тигізеді. Демек, түркі тілдерінің қалыптасу және даму дәуірлерін қоғамның дамуымен, сол тілде сөйлейтін халықтың өсу жолымен сабақтастыра қарастырудың өзіндік маңызы бар.

Түркі ру-тайпаларының тілдері туралы алғашқы ғылыми пікір XI ғасырдың көрнекті энциклопедист ғалымы, тілші Махмуд Қашғаридың «Дивани лұғат-ит түрк» еңбегінде айтылған еді. Бұдан кейін де араб тіл білімі үлгісінде түркі тілдері туралы пікір айтқан Абу Хайан, Жамаллидин Турки, Ибн Муканна т.б. ғалымдар болған.

Түркі халықтары Орталық Азия даласынан шыққан. Көшпелі өмір салтын ұстанған халық Евразия даласына тез тарала бастайды. Белгілі түркітанушы С.Е.Маловтың пікіріне сүйенсек, «түркі халықтары біздің жылсанауымызға дейінгі V ғасырдың өзінде қазіргі қоныстанған жерлердің тіпті одан да үлкен территорияны билеген. Яғни, көне дәуірдің өзінде түркі халықтары Қытайдан Дунайға дейінгі аралықты жайлаған»[3; 246]. Ғалымның бұл пікіріне күмән келтірген ғалымдар бар болса да, С.Е.Малов топшылауының дұрыстығын тағы бір ірі зерттеушінің тұжырымы растай түседі. Белгілі орыс фольклортанушысы, академик В.М.Жирмунский түркі халқының эпосы «Алпамыс» пен грек эпосы «Одиссея» сюжеттерінің ұқсастығын бұл халықтар арасында көне байланыстардың болғандығы деп санайды және оны терең зерттеу қажеттігін айтады». Түркі халықтары Ғұн дәуірінен бастап әлемге белгілі болды. Олардың тілі, әдебиеті және мәдениеті мыңдаған жылдар бойы даму жолынан өткені мәлім. Түркі халықтары әлемдік өркениеттің даму үрдісінде де өзіндік ізін қалдырған. Ғұн империясы ыдырап, оның құрамындағы халықтардың Еуропаға жылжуы евразиялық материкті мекендейтін халықтардың өркениетінде өзінің позитивті ізін қалдырды. «Халықтардың ұлы қозғалысы» атауына ие болған бұл процестің басқа ұлттар өміріне тигізген игілікті әсерін әлем ғалымдары толық мойындап отыр. Алайда, бұл оқиға ғасырлар қойнауында қалған түркі халықтар тарихының бір белесі ғана.

Көне түркілердің адамзат тарихындағы рөлі ерекше болғандығына бүгінде ешкім де қарсылық білдірмейді. Өкінішке орай, әлемдік өркениетте өзінің анық ізін қалдырған түркі халықтарының тарихы әлі күнге толық жазылмай отыр. Ал халықтың тарихы оның тіл тарихымен тығыз байланыста болып келетінін ескерсек, түркі халықтарының тарихы олардың тілінің тарихымен де сабақтасып жатады деген сөз. Ғасырлар қойнауынан келе жатқан әлемдегі көне халықтың бірі - түркі халықтарының болашағы жарқын. Кезінде әлемдік өркениеттің іргетасын қалауға тікелей ат салысқан Ұлы халықты тарихтан сызып тастауға болмайтыны кім-кімге де белгілі. Бүгінгі демографиялық мәліметтерге сүйенсек, түркі халықтарының таңы әлі қайта ататынына күмән келтіруге болмайды. Табиғи өсу жолында тұрған халықтың тарихын, тілі мен әдебиетін, экономикасы мен этнографиясын, ділі мен дінін зерттеу бүгінгі таңдағы актуальды жұмыстардың бірі болып есептеледі.

Қай халықтың болса да тілі сол халықтың тарихымен тығыз байланысты. Алайда, тілдің фонетикалық даму заңдылығын сол халықтың тарихымен байланыстырып шеше алмаймыз, сондай-ақ грамматикалық формалардың да даму заңдылығы халықтардың тарихи даму заңдылығына бағынбайды. Халық тарихының өзіндік, тіл дамуының өзіндік заңдылықтары бар. Бір халық өзінің ұзақ даму тарихында бірнеше халықтармен қарым-қатынаста болады, бір халық екіншісіне өз ықпалын тигізуі мүмкін. Тіпті кейбір халық өз тілінде сөйлемей, көрші халықтардың тілін қабылдауы мүмкін. Кей халықтар өзінің ана тілін сақтап қалса да, көрші халықтардан көп элемент алып, жіті өзгеріске түсуі де мүмкін.

Мысалы, түркі тілдерінің ішінде чуваш пен якуттар монғол тілінде сөйлейтін халықтармен ұзақ араласып, осындай өзгеріске түскен. Адамзаттың алғашқы даму сатысындағы, балаң кезіндегі тілінің фонетикалық, грамматикалық жүйесі, алғашқы сөздер туралы жалпы түсінігіміз болмаса, нақтылы фактілеріміз жоқ. Бірақ үлкен тайпалар не тайпалар одағының

тілін анықтап, тілдік құрылымын дәлелдеп бере алатын материалдарымыз баршылық. Сондықтан да үлкен-үлкен тайпалар тілі және олардың диалектілік, говорлық ерекшеліктеріне сүйене отырып, қазіргі кей диалектілік материалдармен салыстыра қарап, ертеректегі тілдің схемалы макетін (бейнесін, қалпын) жасауға мүмкіндігіміз бар. Әсіресе түркі тілдері негізінде ондай мүмкіндік молырақ.

Түркі тілдес тайпалар, рулар одағының жазба материалдары V-VI ғасырларына барып тіреледі. Сондықтан да осы дәуірден бастап түркі тілдерінің материалдарын салыстырмалы-тарихи зерттеулерге арқау етуге болады. Осы екі дәуір материалымен салыстыру нәтижесінде түркі тілдерінің әр дәуірдегі даму дәрежесін анықтауға болады. Түркі халықтар тарихына зер салар болсақ, ру мен тайпалар одағы бірде қосылып, араласып жатса, бірде бөлініп шығып, өз алдына отау тігіп жататындығын көруге болады. Түркі тайпалары да нақ осындай, кейде бірігіп, тығыз араласып, тайпалар одағын жасап жатса, кейде жауласып, аралары алшақтап, алыстап кететін болған. Түркі ру-тайпалардың бірігіп, тайпалар одағын құруы келешекте халықтың қалыптасуына негіз жасаған, осының нәтижесінде сол ру-тайпалардың тілдік ерекшелігін өзара жақындаса келіп, бір тұтас елге айналады, яғни әр басқа тілде сөйлейтін ру мен тайпалардың бір тілде сөйлеуіне мүмкіндік туады. Әрине бұл процесс түрлі әлеуметтік, экономикалық және тарихи-жағдайлармен тығыз байланысты. Ал тайпалар одағының ыдырауы өз ретінде жеке тайпалардың бөлініп шығуына және жеке тайпа тілдердің жасалуына негіз болады. Кейде бұл сияқты қосылу, ыдырау, дифференциация, интеграция процестері бірнеше қайталанып отыруы да мүмкін. Тайпалар одағының тұрақтылығы түрліше болған. Кей тайпалар одағының ұзақ уақыт бойына тұрақтылығын сақтағандығы, ал кей тайпалар одағының тез ыдырап, бірнеше бөлініп кеткендігі тарихтан аян. Мысалы, оғыздар ұзақ уақыт бойына өздерінің Жетісу, Сырдария бойларындағы одағын бұзбай сақтай келіп, тек IX ғасырдың соңында ғана екіге (батыс және шығыс оғыздар болып) бөлінген. Тайпалар одағының ұзақ уақыт өмір сүруі сол тайпалардың этникалық құрамымен де, тарихи жағдайларымен де тікелей байланысты.

Түркі халықтарының көне тарихына көз жіберетін болсақ, олар бірнеше тайпа және тайпалар одағынан құралған; олар бірде одақтасып бірігіп отырса, бірде жауласып, араларын алшақтатып отырған. Алтай, Саян таулары мен Монғолия жерінде орналасқан түркі тайпалары сөздік қоры мен грамматикалық құрылымы бір, негізі бір тілде сөйлеп қарым қатынас жасап келсе де, уақыттың озудымен байланысты өзіндік ерекшеліктері бар жеке-жеке түркі тілдеріне жіктеле бастайды, бірақ сатылай байланысып, туыстығын сақтайды [7; 13]

Туыстас тілдердің сатылай байланысуы, алыстауы мен жақындауы сол қауымдағы әрбір халықтың тарихына тікелей қатысты. Алғашқы ру, тайпа, тайпалар одағының қосылуы тарихи-қоғамдық процесс болса, әрбір ру мен тайпалардың қалыптасуы да сондай процесс. Кейбір тайпалар жеке рулардың бірлестігі негізінде құралады да, олардан бірте-бірте қол үзіп кетеді. Осыған орай тайпалар одағы қолданған жалпы тіл де жеке рулар тіліндегі ерекшеліктерді сақтауы да, сақтамауы да мүмкін. М.Қашғари «Сөздігінде» кездесетін тайпалар тіліндегі ерекшелікті осы тұрғыдан түсіну керек. Егер қазіргі түркі тілінің (баба тіліміздің) макеті жасалса (ондай тілдің болған-болмағаны әзірше белгісіз), оның тек басты-басты заңдылықтарына ғана сүйенуге болады. Сондықтан да түркі тілдеріне негіз болған тіл - «жалпы түркі тілі» деген шартты түсінік қана.

Қазіргі түркі тілдерінің арасында сатылай байланыс, бір-біріне іліктестігі сақталған. Мысалы, қазақ тіл дыбыстар жүйесі жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да, сөздік құрамы жағынан да қарақалпақ пен ноғай тілдеріне жақын. Сондықтан да Н.А.Баскаков осы үш тілді түркі тілінің қыпшақ-ноғай тобына қосқан. Бұл үш тіл басқа түркі тілдеріне қарағанда татар, башқұрт тілдерімен жақынырақ. Татар, башқұрт тілдері де өзара жақын тілдер. Ал қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтары Ноғай ордасынан бөлініп шығып, өз

алдарына XIV-XV ғасырларда халық болып қалыптасқаны белгілі. Сатылай байланыс көне дәуірге жақындаған сайын қанатын кеңірек жайып, бірнеше тайпалар одағын қамти береді. Егер Орта Азия халықтары мен Кавказдағы түркі тілдес халықтар бір кездерде түркі тілдерінің батыс хун тобын құрағандығын еске алсақ, басқа дәлелдің керегі болмас.

Халықтың пайда болуы рулық, тайпалық қатынастың даму барысындағы заңды көрінісі болса да, қоғамдағы жаңа этносоциологиялық басқыш болып саналады. Жерге иелік ету көшпенді халықтарда отырықшы халықтардың өміріндегідей сияқты анық байқалмайды. Алайды олардың да тұрмыс тәжірбиесінде белгілі аймақтарды өз қарамағына икемдеуге тырысушылық мүлдем жоқ деуге де болмайды. Мысалы, әр рудың, тайпаның көшіп-қонып жүретін нақтылы аудандары болған. Келе-келе қандық туысқандыққа сүйенген бірлік біртіндеп жерге байланысты құрылған бірлікке ауысады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М. 1969

Тәгімов М. Қазақ әлемі. Алматы: «Атамұра-Қазақстан» 1999

Малов С.Е.. Памятники древнетюркской письменности М. 1951

Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы, 2004.

Рамстедт В.И. Введение алтайское языкознание М. 1957.

Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение М.1981

Баскаков Н.А.. Алтайские языки М. 1958.

«Түркология» журналы

«Орхон ескерткіштерінің толық Атласы» (I том) Алматы 1992

М.Қашқари «Диван луғат ит-түрк» («Түркі тілдер сөздігі») Алматы 1978

Баласағұн «Құтадғу білік» Алматы, 1967

Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. М. 1985

Закиев М., Татары: проблемы истории и языка. Казань, 1995, с. 205

Сейдімбек А. «Қазақ әлемі» (1997) атты ғылыми-танымдық еңбегі Алматы 1997

Лифшиц Владимир. Лирика - М.: Художественная литература, 1977. — 207 с. Тираж 25000 экз. Содержит избранные стихи из 12 книг, написанные в период с 1934 по 1974 г.

Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / С. Г. 1964

Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі Астана, 2007 жыл).